

ÖLKƏMİZDƏ İQTİSADİYYATA İNVESTİSIYA YATIRIMLARININ TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

ELNURƏ MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
İqtisad elmləri doktoruE-mail: mammadova-e@list.ruORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2721-5733>

Giriş

XX əsrin sonlarında neft hasilatı ilə irəliləyib, eyni zamanda iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına da təsir göstərmişdir. Bakıda neftin işləndiyi və hasilatının aparıldığı sənaye sektorunun durumu bir çox digər sənaye sahələrinin gələcək inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu dövrdə neft sənayesinin, texnika və avtomobil, eləcə də kimya sənayesinin də əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdiyi müşahidə olunur. Bu proses Azərbaycanın iqtisadi sisteminin dəyişməsi və müasir sənaye infrastrukturunun formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Zaqafqaziyada yerləşən fabrik və zavodlar, istehsal olunan sənaye məhsullarının əksəriyyətinin Azərbaycan tərəfinə aid olmasına görə, bu bölgənin sənaye potensialını nümayiş etdirirdi. O dövr ərzində Azərbaycan, Rusiya imperiyasında mühüm bir sənaye mərkəzi olaraq ön planda idi. Müxtəlif istehsal sahələrində, Rusiya imperiyasında istehsal olunan neftin 74,6%-ni, pambıq lifinin 10%-ni, balığın 9%-ni, xam ipin 8%-ni və elektrik enerjisinin 6%-ni Azərbaycan istehsal edirdi. Bu faktlar Azərbaycanın sənaye sahəsindəki gücünü və əhəmiyyətini açıq şəkildə ortaya qoyurdu.

XX əsrin ilk onilliyində Azərbaycanın istehsal müəssisələri Rusiya imperiyası üzrə ümumi fabrik-zavod məhsullarının 5%-ni təşkil edirdi. Bu müəssisələrdə çalışan işçilər isə ölkə əhalisinin 8%-ni əhatə edirdi. Azərbaycanın sənaye sektoru, ərazisinin və əhalisinin kiçik olmasına baxmayaraq, qeyri-adi bir inkişaf tempini nümayiş etdirirdi. Xüsusilə, Bakıdakı neft sənayesinin inkişafı milli burjuaziyanın formalaşmasına və kapitalist münasibətlərinin genişlənməsinə təkan vermişdir.

Müstəqillik bərpa olunduqdan sonra ölkəmizdə investisiya prosesləri. 1991-1994-cü illər arasında, müstəqillik bərpa olunduqdan sonra Azərbaycanda siyasi və iqtisadi çöküş yaşandı, sosial və iqtisadi problemlər dərinləşdi. 1992-ci ildə iqtisadiyyatdakı mənfi gedişat ən kritik səviyyəyə çatdı. 1992-1994-cü illər arasında ÜDM iki dəfədən çox azalaraq, 1991-ci ilin 52%-nə düşdü. 1990-1994-cü

illərdə isə ÜDM hər il ortalama 13-20% azalaraq, 1994-cü ildə 1629,3 milyon dollar təşkil etdi.

Dövlət başçısı Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının gücləndirilməsi üçün strateji bir investisiya layihəsi hazırlandı və bu planın əsas məqsədi neft sektorunun önəmini artırmaq idi. 1994-cü ilin 20 sentyabrında Azərbaycan Respublikası dünyanın ən böyük neft şirkətləri ilə, Amerikanın “Amoco”, “Unocal”, “Pennzoil”, “McDermott”, Böyük Britaniyanın “British Petroleum” və “Ramco”, Norveçin “Statil”, Rusiyanın “Lukoil”, Türkiyənin “Türkiye Petrolleri” və Səudiyyə Ərəbistanının “Delta” şirkətləri arasında “Əsrin müqaviləsi”ni imzaladı. 1997-ci ildə 9 milyon ton neft hasil edilərkən, 1998-ci ildə bu rəqəm 11,4 milyon tona, 1999-cu ildə isə 13,8 milyon tona çatdı. 2000-ci ildə isə 14,5 milyon ton neft hasil edildi.

17 aprel 1999-cu ildə Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Ukrayna Prezidenti Leonid Kuçmanın iştirakı ilə Bakı-Supsa neft kəməri və Gürcüstanın Supsa ixrac terminalı açıldı. Bu kəmərin uzunluğu 850 kilometrdir və illik buraxılış tutumu 5 milyon ton təşkil edir. “Çıraq” yatağından hasil olunan neft “Azəri Light” adı ilə Supsa limanından dünya bazarlarına ixrac edilməyə başlandı. Bu, Azərbaycanın şimal deyil, qərb istiqamətində neft ixracına başlaması baxımından əhəmiyyətli layihələrdən biridir. Həmçinin, İstanbulda 18 noyabr 1999-cu ildə Heydər Əliyev, Eduard Şevardnadze və Süleyman Dəmirəl “Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru Kəməri ilə nəql edilməsi barədə” saziş imzaladılar [2].

1970-ci illərdə Azərbaycan SSR-də sənayenin əsas istehsal fondlarının 70%-i, istehsal olunan məhsulun isə yalnız 40%-i yanacaq, energetika, metallurgiya və kimya sahələrinə məxsus idi. Bu dövrdə yanacaq sənayesi ümumi sənaye məhsulunun yalnız 22%-ni təmin etməsinə baxmayaraq, mühüm bir rol oynayırdı və bu sahəyə yatırımlar əhəmiyyətli dərəcədə yönəldilirdi. Bu sektora edilən kapital yatırım-

larının 50%-dən çoxu isə sənaye sektorunun ümumi kapital yatırımlarının tərkibində yer alırdı [1].

Müstəqilliyini yenidən qazanmış Azərbaycan, çətinliklərə baxmayaraq, sosial-iqtisadi inkişafın dinamik mərhələsinə daxil olaraq əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu dövrdə yeni siyasi və iqtisadi strukturların yaradılması sürətli inkişafa şərait yaratmışdır. İqtisadiyyatın əsas sahələrində baş verən dəyişikliklər, satış bazarlarının tərkibinin dəyişməsi, istehsalın mərkəzləşdirilməsi, maliyyə ehtiyatlarının düzgün idarə edilməsi və bölüşdürülməsi mexanizmlərinin formalaşması, eləcə də qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi kimi islahatlar sənaye sektorunun daha rəqabətli və effektiv inkişafına imkan vermişdir. Nəticədə, sənaye sektoru bazar münasibətləri əsasında daha dinamik və inkişaf etmiş bir vəziyyət almışdır. “Postsovet ölkələrində yaşıl iqtisadi artım göstəriciləri ilə investisiya xərcləri arasında statistik əhəmiyyətli əlaqənin olmaması dövlət idarəçiliyindəki əsas sistem problemləri və strateji investorların bu ölkələrə investisiya qoymasına ciddi maneə törədən fiskal, pul və investisiya siyasətindəki çatışmazlıqlarla bağlıdır. Kapital itkisi və ya ilkin investisiyanın dəyərinin azalması riskinin yüksək olması səbəbindən, investorların yaşıl iqtisadiyyatın artım göstəricilərini təmin etmək üçün bu investisiya kəməmindən istifadə etməsi mümkün deyildir. Əksinə, yuxarıda qeyd olunan maneələri nəzərə alaraq, institusional transformasiya təkə tez əlavə mənfəət əldə etməkdə deyil, həm də alıcı ölkədə yaşıl iqtisadi artımı təşviq etməkdə maraqlı olan investorlardan ölkəyə yüksək keyfiyyətli kapital axınına səbəb ola bilər” [4].

Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında enerji sektorunun rolu tədricən daha da artır. Son dövrlərdə bu sahənin inkişafı ilə əldə olunan iqtisadi nailiyyətlər, beynəlxalq neft şirkətlərinin ölkəyə cəlb olunması və neft hasilatının yüksəlməsi ilə sıx bağlıdır. Bu proses zəngin enerji resurslarının daha effektiv istifadəsini təmin edir və xarici investisiyaların axınına şərait yaradır. Neft sektorunun genişlənməsi ölkənin iqtisadiyyatının daha da çoxsaxəli olmasına, gəlirlərin artmasına və iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə imkan tanıyır. Nəticədə, Azərbaycanın enerji sahəsindəki strateji mövqeyi güclənir və beynəlxalq miqyasda daha təsirli bir aktora çevrilir. Neft və qaz istehsalındakı irəliləyişlər, müasir standartlara uyğun olaraq, sosial-iqtisadi rifahın artmasına və müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilmə-

sinə kömək edir. Bu sahənin inkişafı yeni iş imkanlarının yaradılması, texnoloji yeniliklərin tətbiqi, infrastrukturun modernləşdirilməsi və istehsalatın artırılması ilə birləşir. Eyni zamanda, yüksək texnologiyalı neft-qaz sektoru ixtisaslaşmış iş qüvvəsinin yetişdirilməsini tələb edir, buna görə də təhsil və peşə hazırlığına sərmayələrin artırılması xüsusi önəm daşıyır.

Neft-qaz sektorunun inkişafı ölkədə iqtisadi artımın təşviqinə və sosial proqramların maliyyələşdirilməsinə yardım edir. Bu, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və sosial xidmətlərin, əsas infrastrukturun təminatına daha geniş imkanlar açır. Bununla yanaşı, neft-qaz sektorunun genişlənməsi ölkənin müdafiə gücünün artırılmasına da dəstək verir. Neft və qaz sənayesindən əldə olunan gəlirlərin artması, müasir hərbi sistemlərin inkişafına, müdafiə sektorunun gücləndirilməsinə və strateji təhlükələrdən qorunmaq üçün daha yüksək təhlükəsizlik tədbirlərinə sərmayə qoymağa imkan tanıyır.

“Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəməri dünya miqyasında misilsiz bir mühəndislik nümunəsidir. Uzunluğu 1762 kilometr olan boru kəmərinin 443 kilometri Azərbaycandan, 249 kilometri Gürcüstandan və 1070 kilometri Türkiyədən keçərək fəaliyyət göstərir. “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” nəqliyyat vasitəsi Şərqi-Qərbi enerji dəhlizinin ən mühüm komponentlərindən biridir. Bu boru kəməri dünya iqtisadiyyatının əhəmiyyətli bir hissəsi olaraq, tranzit ölkələrinin iqtisadi inkişafını və enerji təhlükəsizliyini təmin etməkdə əsas rolə malikdir.

Bakı-Novorossiysk (1330 kilometr), Bakı-Supsa (833 kilometr) və Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərləri (1768 kilometr) Azərbaycan neftinin Xəzər dənizindən dünya bazarlarına çıxarılması üçün ən vacib nəql yollarıdır. Azərbaycan hökuməti SOCAR, BP, Chevron, IMPEX, Statoil, Exxon Mobil, TP, ITOCHU və ONGC Vidəş şirkətlərinin rəsmiləri ilə saziş imzalamışdır. Ləyihədə BP operator kimi davam edir, SOCAR-ın payı 11%-dən 25%-ə yüksəlmiş və mənfəət neftinin 75%-i Azərbaycana qalır.

31 dekabr 2020-ci ildə Azərbaycanın TAP kəməri vasitəsilə Avropa bazarlarına təbii qaz nəqlinə başlanılıb. Bu, Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının Türkiyə və Avropa bazarlarına çatdırılmasını tam şəkildə təmin etdi. “Qarabağ” yatağı 2020-ci ildə kəşf edilərək müstəqil Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafında yeni bir mərhələ yaratmışdır. “Azəri-Çi-

raq-Günəşli" yataqlar blokundan 546 milyon ton neft hasil edilmiş və 41 milyard ABŞ dollarından çox sərmayə qoyulmuşdur. Azərbaycanın təsdiqlənmiş qaz ehtiyatları 2,6 trilyon kubmetr, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 3 trilyon kubmetr olaraq qiymətləndirilir.

Azərbaycanın neft-qazçıxarma sənayesinin gələcək inkişafı ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına daha da inteqrasiya olunmasına, müstəqilliyin, suverenliyin, dövlətçiliyin və milli təhlükəsizliyin güclənməsinə təsir edəcəkdir. Bu proses investisiya axınının genişlənməsinə və beynəlxalq arenada Azərbaycanın gücünün artmasına gətirib çıxaracaq. Eyni zamanda, bu addımlar iqtisadiyyatın müxtəfləşdirilməsinə və digər sektorlara dəstək verəcək, Azərbaycanın enerji sahəsindəki liderliyini daha da möhkəmləndirəcək və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır.

Neft-qaz sektorunun inkişafı gəlirin artmasına və sosial proqramların maliyyələşdirilməsinə kömək edir, əhalinin yaşam standartlarının yaxşılaşdırılmasına və sosial təminatın yüksəlməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, bu sektor müdafiə qüdrətinin güclənməsinə, müasir silah və hərbi təchizat sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə imkan verir.

2023-cü ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələr, təşkilatlar və fərdi sahibkarlar tərəfindən 110,2 milyard manat dəyərində məhsul istehsal olunmuşdur. Bu, 2022-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 0,8% artım deməkdir. Neft-qaz sektorunda istehsal olunan əlavə dəyər 1,6% azalarkən, qeyri-neft-qaz sektorunda 3,2% artım olmuşdur. Ümumi istehsalın 41,2%-i sənaye, 9,9%-i ticarət, 5%-i tikinti, 1,7%-i informasiya və rabitə sahələrində olmuşdur.

2023-cü ilin yanvar-noyabr aylarında sənaye müəssisələri və fərdi sahibkarlar tərəfindən 608 milyard manat dəyərində sənaye məhsulu istehsal edilmişdir. Bu, 2022-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 1% azdır. Digər sahələrdə məhsulun payı aşağıdakı kimidir:

- elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı – 4,5%;
- su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı – 0,8%.

Mədəncixarma sektorunda əmtəlik neft hasilatı 7,5% azalarkən, əmtəlik qaz hasilatı 4,3% artmışdır.

Xarici ticarət dövriyyəsi 2022-ci ilin yanvar-oktyabr ayları ilə müqayisədə faktiki qiymətlərlə

19,9% azalıb, real ifadədə isə 4,6% azalıb. İdxal real ifadədə 4,6% artmış, ixrac isə 7,7% azalmışdır. 2023-cü ilin yanvar-oktyabr aylarında qeyri-neft-qaz məhsullarının ixracı faktiki qiymətlərlə 11,1%, real ifadədə 6,2% artaraq 2,712,5 milyon dollar təşkil etmişdir.

2023-cü ilin yanvar-oktyabr aylarında müzdlü işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı 2022-ci ilə nisbətə 11,3% artaraq 921,1 manata çatmışdır. Yanvar-noyabr dövründə əhalinin nominal gəlirləri 12,8% artaraq 70,2 milyard manat olmuşdur. Dövlət büdcəsinə 29,642,0 milyon manat vəsait daxil olmuş, 29,155,2 milyon manat isə xərclənmişdir.

2024-cü ildə Azərbaycanın ÜDM təxminən 118,4 milyard manat (təxminən 69,6 milyard ABŞ dolları) olaraq proqnozlaşdırılır və bu, baza ssenarisinə görə 2,4% artım deməkdir. Qeyri-neft ÜDM artımı isə 4,6% olaraq gözlənilir. Azərbaycanın iqtisadiyyatı əsasən neft və qaz sektorlarından asılıdır və bu, ÜDM-in əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Bu təbii resurslara olan asılılıq Azərbaycanı dünyadakı ən çox fosil yanacaqdan asılı iqtisadiyyatlar arasına daxil edir.

Müqayisə üçün, 2023-cü ilin əvvəlində dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən olan ABŞ-ın ÜDM-i təxminən 25,46 trilyon dollar idi. ABŞ iqtisadiyyatı geniş bir sənaye bazası, texnoloji inkişaf və maliyyə sektorları ilə tanınır. Almaniya isə dünyanın digər inkişaf etmiş ölkələrindən biri olub, 2023-cü ildə ÜDM-i təxminən 4,85 trilyon ABŞ dolları idi. Almaniya güclü sənaye sektoru, istehsal və mühəndislik sahələri ilə diqqət çəkir.

İnvestisiya mühiti üzrə iqtisadi göstəricilər: inflyasiya, işsizlik, mübadilənin yaxşılaşdırılması. Bir ölkənin iqtisadi inkişafını müəyyən etmək üçün istifadə olunan müxtəlif statistik göstəricilər vardır. Bu göstəricilər arasında inflyasiya, işsizlik və mübadilə nisbəti xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onlar ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətini və iqtisadi siyasətin effektivliyini qiymətləndirmək üçün vacibdir. İnflyasiya, bir ölkədə mal və xidmətlərin qiymətlərindəki ümumi artımı təsvir edir. İnflyasiya miqdarı adətən illik olaraq göstərilir və ölkədəki alıcı qüvvəsinin dəyişməsinə ədədi şəkildə ifadə edir. Orta və uzunmüddətli yüksək inflyasiya alıcı qüvvəsinin azalmasına və iqtisadi planlamanın çətinləşməsinə səbəb ola bilər. İşsizlik bir ölkədə əmək bazarındakı insanların iş tapmağa nail olmamaları və ya iş axtarmağa davam etmələri ilə əlaqələndirilir. İşsizlik miqdarı işsiz

şəxslərin ümumi işgücü cəmiyyətinə nisbəti olaraq göstərilir. Yüksək işsizlik sosial və iqtisadi çətinliklərə səbəb ola bilər və bir ölkənin iqtisadi artımının yavaşlamasına gətirib çıxara bilər. Mübadilə nisbəti bir ölkənin valyuta vahidinin başqa bir valyutaya nisbətini təsvir edir. Mübadilə nisbəti xarici ticarət və ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyətli bir göstəricidir. Mübadilə nisbəti ölkənin xarici valyuta ehtiyaclarının qarşılamaşına və dövlət büdcəsində xarici valyutanın roluna təsir edir.

İşsizlik Probleminin Kategoriyaları. İşsiz insanlar üç əsas kateqoriyaya bölünə bilər:

İşsizlər: iş axtaran və iş tapmayan insanlar;

Yeni İş Axtaranlar: yeni bir iş tapmaq üçün aktiv olaraq iş axtaran insanlar;

Qeyri-İşləyənlər: işdə olmayan və iş axtarmayan insanlar.

İşsizliklə Mübarizə Nəzəriyyələri. Maltusçuluq Nəzəriyyəsi. İşsizliyi əhali artıqlığı ilə izah edir və əhali artımının iqtisadi tənəzzül və işsizliyə səbəb olduğunu iddia edir.

Texnoloji Nəzəriyyə. Texnoloji tərəqqinin işlərə olan tələbi azaltdığını və bu səbəbdən işsizliyin artdığını irəli sürür.

Marksist Nəzəriyyə. Kapitalizmin daimi olaraq işsizliyi artırdığını və işsizliyin kapitalizmin təbiətində olduğunu iddia edir.

Keyns Nəzəriyyəsi. Bazar tələbinin kifayət qədər olmamasının işsizliyin əsas səbəbi olduğunu göstərir. Azad sahibkarlıq məktəbi işsizliyi əsasən iş haqqının yüksək olması ilə izah edir və tələb-təklif qanunlarına əsaslanır. İşsizlik probleminin həlli üçün fərqli yollar və siyasətlər mövcuddur və bunlar iqtisadiyyat və sosial mühitin əsas parametrlərindən biridir.

Friksion işsizlik, işçilərin iş yerlərini dəyişdiyi zaman müvəqqəti olaraq işsiz qalmaları ilə bağlıdır. Bu prosesdə işçilər yeni bir iş tapmaq üçün vaxt və resurs sərf etməli, işəgötürənlər isə uyğun namizədləri tapmaq üçün zaman və səy göstərməlidirlər. Friksion işsizlik normal bir vəziyyətdir və iqtisadi sistemdə iş gücünün daimi hərəkətliliyini göstərir. İşçilər daha yaxşı iş şəraiti axtara bilər və bu müddətdə işsiz qala bilərlər.

Struktur işsizlik, iqtisadi strukturlarda dəyişikliklər, texnoloji inkişaf və sektor dəyişiklikləri səbəbindən yaranır. Bu işsizlik növü daha daimi və qarışıqdır, çünki işçilərin bacarıqları və təcrübələri artıq

tələb olunmayan sahələrdə işsiz qalmalarına səbəb olur. Struktur işsizliklə mübarizə üçün təhsil və təlim proqramları, işçilərin bacarıqlarının yenilənməsi və sənayenin dəyişikliklərə uyğunlaşması kimi müxtəlif tədbirlər görülməlidir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir sıra çətinliklərlə üzləşmişdir. Bu problemlər arasında Ermənistanın hərbi təcavüzü, Sovet dövründə yaradılmış iqtisadi potensialın istifadəsiz qalması, büdcə problemi, pul-kredit siyasəti və inflyasiyanın təsiri qeyd edilə bilər. Bu çətinliklər əhəlinin maddi vəziyyətinin aşağı səviyyədə olması və orta təbəqənin yoxluğu ilə nəticələnmişdir.

2023-cü ilin iyul ayına olan məlumata görə, Azərbaycanda iqtisadi fəal əhəlinin sayı 5 milyon 224,3 min nəfər olmuşdur. Bunların 4 milyon 934,5 min nəfəri məşğul, 289,8 min nəfəri (5,5%) isə işsizdir. Muzdlu çalışan işçilərin sayı isə 2023-cü ilin iyun ayında 1 milyon 726,3 min nəfər idi. Dövlət sektorunda 898,6 min nəfər, qeyri-dövlət sektorunda isə 827,7 min nəfər çalışırdı.

Son illərdə Azərbaycan Mərkəzi Bankının əsas məqsədi inflyasiyanın azaldılması ilə bağlı fəaliyyətdir. 2023-cü il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında yayımlanan Bəyanatda qiymət sabitliyinin təmin edilməsi önəmli hədəf kimi qeyd olunub. Mərkəzi Bank pul siyasəti qərarlarının illik inflyasiya göstəricilərinin dinamikası ilə bağlı olacağını vurğulayır. Inflyasiyanın hədəfə yaxınlaşdığı zaman monetar şəraitin dəyişilməz saxlanması və yumşaldılması imkanları nəzərdən keçirilir. Bu addımlar Azərbaycanın iqtisadi inkişafını və işsizliklə mübarizəni dəstəkləmək baxımından əhəmiyyətlidir. Neft sektorundan asılı olmayan iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni prinsiplərlə qurulması, vergi, büdcə, pul-kredit, investisiya və xarici iqtisadi əlaqələrin yenilənməsi də bu prosesdə mühüm rol oynayır.

2022-2023-cü illər dünya iqtisadiyyatı üçün geosiyasi və geoiqtisadi gərginliklərin, inflyasiya təzyiqlərinin, aparıcı ölkələrdə iqtisadi daralmanın və bir çox ölkələrdə monetar siyasətin sərtləşdirilməsi ilə xarakterizə olunmuşdur. Bu müddətdə Azərbaycanda da pul-kredit siyasətinin sərtləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Mərkəzi Bank inflyasiyanın əsas ticarət tərəfdaşlarındakı inflyasiya proseslərindən və xarici mənşəli xərc amillərindən təsirləndiyini vurğulamışdır. Inflyasiya təzyiqlərinin artması şəraitində məcmu tələbin izafi genişlənməsinə mane olmaq

və milli valyutada yığımları dəstəkləmək məqsədilə pul siyasətinin sərtləşdirilməsinə önəm verilmişdir. Mərkəzi Bank faiz dəhlizinin mərhələli olaraq artırılması ilə bağlı qərarlar qəbul etmişdir. 2023-cü ilin sentyabrında illik inflyasiyanın hədəf diapazonuna daxil olması gözlənilirdi. 2023-cü ilin sentyabrında illik inflyasiya 2022-ci ilin eyni dövrünə nisbətən 5,1% təşkil etmişdir. Bu göstərici Mərkəzi Bankın müəyyənləşdirdiyi hədəf diapazonuna (4%±2%) daxil olmaqla, inflyasiyanın istənilən səviyyədə olduğunu göstərir. Sentyabrda illik inflyasiyanın 2%-lik bəndi ərzaq məhsullarına, 1,4%-lik bəndi qeyri-ərzaq məhsullarına və 1,7%-lik bəndi isə xidmətlərin qiymət və tariflərinə dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər nəzərə alınaraq, Mərkəzi Bank sentyabrın 20-də keçirilmiş iclasında faiz dəhlizinin parametrlərini dəyişdirməyə qərar vermişdir. Mərkəzi Bankın maliyyə sektorunun dayanıqlı maliyyəyə keçid prosesini nəzərdə tutan və 2023-2026-cı illəri əhatə edən Dayanıqlı Maliyyə üzrə Yol Xəritəsi təsdiq edilmişdir. Bu yol xəritəsi maliyyə institutlarının iqtisadi, sosial və ekoloji dəyişikliklər və digər ekoloji, sosial və idarəetmə amillərindən yaranan risklərə qarşı dayanıqlılığını artırmağa və dayanıqlı iqtisadiyyata keçidlə əlaqəli fürsətləri reallaşdırmağa yönəlmişdir. Yol xəritəsi dörd strateji prioriteti özündə birləşdirir: dayanıqlı maliyyə sahəsində potensialın artırılması, dayanıqlı maliyyə axınları üçün ekosistemin inkişafı, iqlim dəyişmələri və ESİ faktorlarının risklərin idarə edilməsinə inteqrasiyası, maliyyə bazarlarında şəffaflığın və bazar intizamının təmin edilməsi.

DSK-nın açıqladığı məlumatlara əsasən, 2023-cü ilin yanvar-noyabr aylarında Azərbaycanda inflyasiya dərəcəsi 9,4% olmuşdur. Bu, 10 aylıq dövr ərzində inflyasiyanın 1,5% bəndi azaldığını göstərir. Həmin dövrdə istehlak qiymətləri indeksi 2022-ci ilin eyni dövrünə nisbətən 109,4% olmuşdur [5].

Azərbaycanda inflyasiyaya təsir edən bir sıra faktorlar mövcuddur ki, bunların bir hissəsi xarici faktorlardır. Bu həm də investisiya və biznes mühitinə təsir edir.

İqtisadi inkişafın cari imkanlarının təhlili ölkənin iqtisadi möhkəmliyini, artım potensialını və ümumi rifah səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bu təhlil müxtəlif göstəricilər və amillərdən istifadə etməklə aparılır. Əsas amillərdən bəziləri bunlardır:

Ümumi Daxili Məhsul. Ölkədə iqtisadi artımını müəyyən etmək üçün istifadə olunan əsas göstəri-

cidir. Yüksək və sabit ÜDM iqtisadi inkişafın əsas göstəricisi hesab olunur.

Məşğulluq dərəcələri. İqtisadiyyatın sağlamlığı işsizlik nisbətləri ilə ölçülə bilər. Aşağı işsizlik nisbətləri güclü iqtisadiyyatın əlamətidir.

İnflyasiya dərəcələri. Qiymət sabitliyi iqtisadi sağlamlığın göstəricisi kimi vacibdir. Həddindən artıq inflyasiya iqtisadi qeyri-müəyyənliyə və alıcılıq qabiliyyətinin azalmasına səbəb ola bilər.

Ticarət balansı. Bir ölkənin xarici ticarət balansını ixrac və idxal arasında tarazlığı göstərir. Müsbət ticarət balansı ölkənin xarici asılılığını azalda bilər.

İnvestisiya səviyyələri. İnvestisiyalar uzunmüddətli iqtisadi artımı dəstəkləyir. Ölkədəki investisiya səviyyəsi gələcək istehsal gücünə təsir göstərə bilər. Nəticədə ümumiləşdirmələr aparılır.

Bu amillərin hər biri ölkənin iqtisadi inkişafını və möhkəmliyini təhlil etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın inflyasiya dərəcələrini azaltmaq üçün bazar iqtisadiyyatının inkişafı və rəqabətin artırılması vacibdir. ÜDM-in sabitliyi, məşğulluq səviyyələrinin artırılması, qiymət sabitliyinin təmin edilməsi, müsbət ticarət balansının saxlanılması və investisiya səviyyələrinin yüksəldilməsi ölkənin iqtisadi sağlamlığını və ümumi rifahını təmin etmək üçün əsas faktorlardır.

Təhsil və İnnovasiya. İnsan kapitalının inkişafı uzunmüddətli iqtisadi uğur üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil və innovasiyalar ölkənin rəqabət üstünlüyünü artırmaq potensialına malikdir və iqtisadi inkişafın əsas təməllərindən biridir.

Fiskal və Pul Siyasəti. Hökumət və Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən fiskal və pul siyasəti iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərir. Düzgün qəbul edilmiş siyasi qərarlar sabit iqtisadi mühitin qorunmasına və iqtisadi artımın dəstəklənməsinə kömək edə bilər.

Sosial və Ekoloji Faktorlar. Sosial rifah, bərabərsizlik səviyyəsi və ekoloji davamlılıq kimi amillər də iqtisadiyyatın sağlamlığına təsir edən mühüm faktorlar sırasındadır. Bu amillər ümumi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi və ekoloji problemlərin həlli üçün vacibdir.

İqtisadi inkişafın təhlilində əsas amillərlə yanaşı, texnoloji inkişaf, demografik meyillər və global iqtisadi vəziyyət kimi xarici amillər də mühüm rol oynayır. İqtisadi inkişaf üçün mövcud imkanların səmərəli qiymətləndirilməsi hökumətlər, biznes və cəmiyyət üçün strateji qərarların qəbul edilməsinə

kömək edə bilər.

Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) müəyyən bir dövrdə ölkənin

istehsal etdiyi ümumi mal və xidmətlərin dəyərini ifadə edir. ÜDM iqtisadi artımı və sağlamlığı qiymətləndirmək üçün istifadə edilən əsas göstəricidir. ÜDM-in hesablanması aşağıdakı komponentləri əhatə edir:

İstehlak: ev təsərrüfatlarının və fərdlərin xərcləri;

İnvestisiya: müəssisələr tərəfindən qoyulan investisiyalar;

Dövlət xərcləri: hökumət tərəfindən edilən xərclər;

Xalis ixrac: ixracdan idxalın çıxılması ilə əldə edilən dəyər.

ÜDM hesablanarkən, dörd əsas komponentin cəmi bir ölkənin ümumi iqtisadi fəaliyyətini təmsil edir. Bu ölçü iqtisadi artım, məşğulluq səviyyəsi, inflyasiya və digər makroiqtisadi göstəricilərin təhlilində istifadə olunur.

ÜDM-in Sektoral Komponentləri: kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sektorlarının ÜDM-ə verdiyi töhfələr. Bu məlumat ölkə iqtisadiyyatının hansı sektorlarının güclü və ya zəif olduğunu başa düşmək üçün vacibdir.

Adambaşına ÜDM: ÜDM-in əhaliyə bölünməsi ilə əldə edilən dəyər. Bu göstərici ölkədəki orta iqtisadi rifahı əks etdirir və müxtəlif ölkələrin həyat səviyyəsini müqayisə etmək üçün istifadə olunur.

İnflyasiya və Real ÜDM: nominal ÜDM qiymət dəyişikliklərinin təsiri altında ola bilər. Real ÜDM bu nominal dəyəri sabit qiymətlərlə ifadə etməklə inflyasiyanın təsirini aradan qaldırır.

İşsizlik Dərəcələri: ölkənin əmək bazarının sağlamlığını və iqtisadiyyatın məşğulluq vəziyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur.

İqtisadi Dövrələr: iqtisadi fəaliyyətdəki dalğalanmalara, yəni genişlənmə və daralma dövrlərinə istinad edir. Bu dövrlər ölkənin iqtisadi sabitliyini qiymətləndirmək üçün vacib göstəricilərdir.

Bu məlumatlar ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və iqtisadi siyasətin istiqamətləndirilməsi üçün mühüm vasitədir. ÜDM-in müntəzəm monitorinqi və təhlili ölkənin iqtisadi sağlamlığını və artım potensialını qiymətləndirmək üçün vacibdir.

Xarici ticarət balansını bir ölkənin ixracı ilə idxalı arasındakı fərq göstərir. Müsbət xarici ticarət balansını bir ölkənin digər ölkələrlə ticarətdən əldə etdiyi profisiti ifadə edir, yəni ixracın idxaldan daha çox

olduğu vəziyyəti göstərir.

Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) bir ölkənin müəyyən dövrdə istehsal etdiyi ümumi əmtəə və xidmətlərin bazar dəyərini ölçən iqtisadi göstəricidir. Bu göstərici ölkənin iqtisadiyyatının ölçüsünü və sağlamlığını qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. ÜDM, ölkənin iqtisadi göstəricilərini anlamaq, müqayisə etmək və izləmək üçün mühüm vasitədir.

ÜDM-i hesablamaq üçün iki əsas yanaşma mövcuddur:

İstehsal Yanaşması: Bu yanaşmaya görə, ÜDM ölkədə bütün əmtəə və xidmətlərin istehsalı zamanı yaranan əlavə dəyərlərin cəmini təmsil edir. Başqa sözlə, istehsal prosesində əlavə dəyərlərin cəmidir.

Gəlir Yanaşması: Bu yanaşmaya görə, ÜDM bir ölkədə əldə edilən ümumi gəliri təmsil edir. Gəlir yanaşmasında əməkhaqqı, mənfəət, faiz və vergi kimi gəlir komponentlərini birləşdirilir [3].

ÜDM-in Tətbiq Sahələri. Artım templəri və ÜDM-in sektoral komponentləri ölkə iqtisadiyyatının ümumi sağlamlığını qiymətləndirmək, iqtisadi siyasətləri müəyyən etmək və beynəlxalq iqtisadi müqayisələr aparmaq üçün istifadə olunur. Bununla belə, ÜDM müəyyən tənqidlərə məruz qalmışdır və iqtisadi rifahın dəqiq göstəricisi kimi təkbaşına yetərli deyil. Ona görə də ÜDM-i digər göstəricilər və sosial amillərlə birlikdə qiymətləndirmək daha əhatəli iqtisadi təhlili təmin edir.

Nəticə

ÜDM və digər iqtisadi göstəricilər bir ölkənin iqtisadi vəziyyətini anlamaq və müqayisə etmək üçün əvəzsiz vasitələrdir. Lakin, tənqidi yanaşaraq, bu göstəriciləri daha geniş bir kontekstdə, sosial və ekoloji amillərlə birlikdə qiymətləndirmək daha obyektiv nəticələr verir. İqtisadi göstəricilərin hərtərəfli təhlili ölkənin iqtisadi sağlamlığını qiymətləndirmək və gələcək siyasət qərarlarına rəhbərlik etmək üçün vacibdir. Bu təhlil iqtisadi artım, məşğulluq, inflyasiya və digər makroiqtisadi göstəriciləri əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ş. Muradov və başqaları, *Azərbaycan iqtisadiyyatı XIX əsrin ortalarından SSRİ-nin dağılmasına qədər olan dövrdə səh.2, 2003.*

2. Ziyəddin Məmmədov. *“Müstəqillik dövründə Azərbaycan İqtisadiyyatı” Bakı 2021.*

3. Akif Musayev, *“İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırılması”, Bakı 2014, s. 184.*

4. B. Atəşov, E. Məmmədova, E. İbrahimov (2023). *Postsovet ölkələrində yaşıl iqtisadi inkişafın təşviqi: birbaşa xarici və portfel investisiyalarının rolu. İdarəetmədə problemlər və perspektivlər*, 21(4), 288-303. doi:10.21511/ppm. 21(4).2023.17
5. <https://www.amerikaninsesi.org/a/7392624.html>.

XÜLASƏ

Məqalənin yazılmasında məqsəd Azərbaycanın tarixən formalaşan investiya mühitinin necə formalaşdığına nəzər salmaqdır. Bilirik ki, investisiyaların cəlb edilməsi üçün universal plan ola bilməz. Ona görə də keçmişə nəzər salaraq onu incələyərək bu günün tələbinə uyğun hərəkət etmək zəruridir. Hər bir ölkə öz xüsusi şəraitinə və mühitinə əsaslanaraq, həmçinin öz ehtiyaclarını və imkanlarını nəzərə alaraq öz strategiyasını işləyib hazırlamalıdır. Bu zaman məqsəd biznes və investisiya mühitlərinin həqiqətən də əhəmiyyətli olması və bu mühitləri yaxşılaşdırmaq arzusunda olan hər bir ölkənin öz iqtisadi rifahını artırma bilməsi fikrini möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: *investisiya, iqtisadiyyat, sosial-iqtisadi inkişaf, qeyri-neft sektoru, investisiya layihələri.*

Азербайджанский Университет Кооперации Эльнура Бунят кызы Мамедова

Анализ исторических этапов развития инвестиций в экономику нашей страны РЕЗЮМЕ

Цель написания статьи – рассмотреть, как формировалась исторически сложившаяся инвестиционная среда Азербайджана. Мы знаем, что универсального плана привлечения инвестиций быть не может. Поэтому необходимо посмотреть на прошлое, уточнить его и действовать в соответствии с требованиями сегодняшнего дня. Каждая страна должна разработать свою собственную стратегию, основанную на ее конкретных обстоятельствах и окружающей среде, а также принимая во внимание ее собственные потребности и возможности. Цель здесь состоит в том, чтобы укрепить идею о том, что деловая и инвестиционная среда действительно важна и что любая страна, желающая улучшить эту среду, может повысить свое экономическое благосостояние.

Ключевые слова: *инвестиции, экономика, социально-экономическое развитие, ненефтяной сектор, инвестиционные проекты.*

Azerbaijan Cooperation University Mammadova Elnura Bunyat

Analysis of the historical development stages of investments in the economy in our country SUMMARY

The purpose of writing the article is to look at how the historically formed investment environment of Azerbaijan was formed. We know that there cannot be a universal plan for attracting investments. Therefore, it is necessary to look at the past and refine it and act according to today's demand. Each country should develop its own strategy based on its own specific circumstances and environment, as well as taking into account its own needs and capabilities. The goal here is to reinforce the idea that business and investment environments are indeed important and that any country that wishes to improve these environments can increase its economic well-being.

Keywords: *investment, economy, socio-economic development, non-oil sector, investment projects.*